

TOPONIMLARNING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI (MUHAMMAD YUSUF SHE'RIYATI MISOLIDA)

Xanmuratova Sayyora Xalmuxammet qizi
*Ajiniyoz nomidagi NDPI Ellikqal'a
pedagogika fakulteti O'zbek tili va adabiyoti
ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada toponimlar va joy ta'rifi, Muhammad Yusuf she'riyatidagi joy nomlari tasnifi, grammatik xususiyatlari va ularning o'zgarish bosqichi, sodda va qo'shma toponimlar haqida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar. Muhammad Yusuf, toponim, sodda toponim, qo'shma toponim, Buxoro, Samarqand, Hirot, Qumqo'rg'on, Bog'ishamol, Buramatol.

Til ham boshqa ijtimoiy hodisalar kabi, jamiyat bilan bog'liqlikda o'zgarib, taraqqiy etib boradi. Ammo tildagi o'zgarishlar o'ziga xos farq va jihatlarga ega. Tildagi o'zgarish jarayonida birini yo'qotish evaziga, ikkinchisini yuzaga keltirish yo'li bilan emas, balki avvaldan mavjud bo'lgan qoida-qonunlarni takomillashtirish va shakllantirish yo'li bilan yuz beradi. Tildagi o'zgarish va rivojlanish jarayoni tilning ichki taraqqiyot qonunlari asosida to'xtovsiz ravishda o'zgarib, tilning lug'at tizimi boyib borishi bilan xarakterlanadi.

Toponimlar til lug'at manbasining bir bo'lagidir. Shu bilan bir qatorda joy nomlari tilning boshqa leksik qatlamlaridan anchagina miqdorda farq qiladi. Bu farq toponimlarning uzoq davr yashashida, ularning polikomponentli, ya'ni ko'p komponentlardan — tarkibiy qismlardan tashkil topishida, har bir tilning ichki qonuniyatlariga ko'ra, toponimlar yasashda turdosh otlar (apellyativlar) ishtirok etishi ya'ni qo'llanilishida o'z aksini topadi. Toponimlarni yasashda shu tilga uyg'un bo'lgan lingvistik vositalar (modellardan) qo'llaniladi. Lekin shu bilan bir qatorda barcha tillarda toponim yasovchi o'ziga xos vositalar paydo bo'ladi, ya'ni muayyan suffikslar (affikslar) va so'zlar faqat yoki aksari toponimlar yaratishga uyg'unlashib qoladi.¹

Toponimlarning qanday gap bo'laklaridan iborat ekanligi, shakl shamoyili tuzilishi modellar deyiladi. O'zbekiston geografik nomlari ya'ni joy nomlarini grammatik tuzilishiga ko'ra sodda va qo'shma toponimlarga ajratamiz. Sodda va qo'shma toponimlardan namunalarni o'zbek adabiyotining yorqin vakillaridan biri bo'lgan Muhammad Yusufning uchratamiz. Shoirning "Bosmachilar"² she'rida:

Siz yo'q, bunda ko'tarildi darpardalar:

Otdan tushdi sariq mo'ylov sarkardalar,

¹ Qorayev S. "Toponomika" O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent-2006

² Muhammad Yusuf "Saylanma" Sharq nashriyoti. Toshkent-2007. 74-bet

Buxoroni to‘pga tutgan sharmandalar...

Afsus, afsus, ko‘rmadingiz, “bosmachilar”.

Buxoro- O‘zbekiston Respublikasining qadimiy, uzoq tarixga ega bo‘lgan shaharlaridan biri, Buxoro viloyatining ma‘muriy, iqtisodiy va madaniy markazi sanaladi. O‘zbekiston hududining janubiy-g‘arbida, Zarafshon daryosi quyi oqimida joylashgan shahar. **Buxoro**- toponim (oykonimlar guruhiga kiradi), sodda, qo‘shimchasiz toponim. Shu o‘rinda sodda toponimlar o‘z navbatida, qo‘shimchasiz toponimlarga va qo‘shimchali toponimlarga ajratiladi. Qo‘shimchasiz, affikssiz toponimlar deganda faqat birgina otdan iborat bo‘lgan, boshqa bironta ham unsur qo‘shilmagan geografik nomlar tushuniladi. Shoir she‘riyatida **Turon, Asaka, Mag‘rib, Kogon, Balx, Qobul, London, Shosh, O‘sh Urgut** singari sodda qo‘shimchasiz sinonimlarni uchratish mumkin.

Poyezd tunda keldi **Kogonga**,

Tillolarni ortdik vagonga.

* **

Yuzlaring yoritar tunda oy balqib,

Mashrab **Balx** dorida turibdi qalqib.

(Muhammad Yusuf “Ko‘hna quduq” she‘ri)

Dilda bayram, oldindadir kunlar gavhari,

O‘zbek yurtda tug‘ilajak bir so‘z sarvari.

Toshkentdan to **London**gacha, **London**dan nari,

Shu choqdagi yuragimni tinglangiz, hoy hu.

(Muhammad Yusuf “Nido” she‘ri)

Qo‘shimchali toponimlar deganda, otga qandaydir qo‘shimcha —affiks qo‘shib hosil qilingan ya‘ni yasalgan geografik nomlar tushuniladi. Davr o‘tishi, ijtimoiy hayot shakllanishi bilan bu so‘zlarning ko‘pchiligi mustaqil holda qo‘llaniluvchi so‘zlik maqomini yo‘qotgan, toponimlarning ajralmas bir bo‘lagiga aylanib qolgan. Ular lug‘aviy ma‘no anglatmaydi, yangi nom yasamaydi, qadimgi nomlar tarkibida qotib qolgan holdadir. O‘z davrida ular yordamida shahar, qishloq, qo‘rg‘on nomlari yasalgan. Shoirning “**Men dardimni kimga aytaman**”³she‘rida keltirilgan:

Samarqandga borsam men agar,

Ulug‘bekni ko‘rib qaytaman.

Samarqand so‘zi ushbu davrgacha Samar+qand shaklida yasama so‘z deb qaralgan. Ammo hozirgi kunga kelib bu so‘z tub so‘z sifatida tahlil qilinadi. Ushbu qo‘shimcha davr o‘tishi bilan toponim tarkibiga singib krtgan. Shuningdek, shoirning

³ Muhammad Yusuf “Xalq bo‘l elim” Toshkent-2005

mashhur she'rlaridan biri "Ajab dunyo" she'rida keltirilgan toponimlar:

Minoradek marmar haykali
Ko'rinsa ham hatto **Hirotga**.

Hirot shaharining nomi dastlab Hiri shaklida bo'lgan. Hiri poytaxtlik davrida geografik maydoni tobora kengaya borgan va Navoiy zamonida daryo bo'ylab 15-16 km ga cho'zilgan. Hiri shahri davr o'tishi bilan tevarak-atrofidagi xalqlar bilan birgalikda Hirot (Hiri Hot) deb atala boshlagan va bora-bora shu nom qonunlashib qolgan, deb hisoblaymiz. Lekin **-t** qadimgi turkiy tilda va mo'g'ul tilida ham ko'plik o'rnida keladi. Bugungi kunga kelib ko'plab qo'shimchalar so'z tarkibiga singib ketgan. Shu qatorda **-t** qo'shimchasi ham Hirot so'zi tarkibiga singan. So'z tarkibiga qo'shib singib ketgan qo'shimchalarga quyidagilarni kiritish mumkin: - *kat//kad//qat*, -*kent//qand//kand*, -*diz//diza//di//jiz//jiza*, -*man//mon//min*, -*metan//mitan//maton*, *fag'n//bag'n//vag'n//bog//boq//voq*, -*duvon//tuvon*, - *var//vor//vara//bar//par*, -*deh//de//di*, -*zay//zoy//za//zi*, -*kan//kana* va boshqalar.

Qo'shma toponimlar ikki va undan ortiq tarkibiy qismlardan iborat bo'ladi. Bunday geografik nomlar ham grammatik jihatdan bir necha turga bo'linadi:

a) ot + ot tipidagi toponimlar:

Muhammad Yusuf she'rlarida ot+ot tipidagi **Bog'ishamol, Shohimardon, Tojmahal, Askartog', Qumqo'rg'on** kabi toponimlarni uchratish mumkin.

Qani **Bog'ishamol** kezgan yellaring,
Qirlarda kekkaygan qirg'ovullaring.
Sen sig'ingan — o'sha jondin ortiq senga
Tojmahal ham bir bobomdan tortiq senga.
(Muhammad Yusuf "Dunyo" she'ri)
Siqilib ketadi har yil bahorda,
Sayrga boradi **Shohimardonga**.
("Uni taniysiz" she'ri)

Ikki otning o'zaro birikib, qo'shma toponimlar hosil qilishi o'zbek tilida juda keng tarqalgan lisoniy hodisalardan biri sanaladi.

b) fe'l + ot tipidagi toponimlar:

Burgut edim bir kechada tushdim osmondan,
Buramatol bog'da sizni ko'rdim qaydanam

Toponimlar ham, til leksikasining tarkibiy qismi sifatida boshqa hamma so'zlar kabi til qonuniyatlariga bo'ysunadi, lekin o'zining paydo bo'lishi, yuzaga kelishi va ba'zi ichki xususiyatlari jihatidan jamiyatning kundalik moddiy va ma'naviy holati, iqtisodiy turmushi, yashash tarzi, orzu va intilishlariga aloqador bo'lib, ma'lum bir

darajada boshqa guruh soʻzlaridan farq qiladi. Shu bilan bir qatorda, toponimlarda milliy tilimizga xos va uygʻun boʻlgan qadimiy fonetik, leksik va morfologik elementlar anchagina koʻproq saqlangan boʻladi. Joyning tabiiy geografik sharoiti (relyef), aholining etnik tarkibi, iytimoiy tarzi, insonlarning kasbi va mashgʻuloti, qazilma boyliklar, tarixda yetishib chiqqan mashhur va tarixiy shaxslar va voqealar toponimlar yuzaga kelishining asosiy manbalari sanaladi.

Sheʼriy nutqda qoʻllangan har qanday til birligi muayyan bir lisoniy, badiiy-estetik vazifani bajaradi. Sheʼriyatda qoʻllaniladigan toponimlar ham sheʼriy sanʼat va uslubiy vositalar sifatida qoʻllanib, oʻziga xos ekspressiv-emotsional, lingvopoetik vazifalarni bajaradi. Muhammad Yusuf sheʼriyatida qoʻllanilgan toponimlar poetik fikrni loʻnda, obrazli, badiiy, taʼsirchan, ifodalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muhammad Yusuf "Saylanma" Sharq nashriyoti. Toshkent-2007. 74-bet
2. Muhammad Yusuf "Xalq boʻl elim" Toshkent-2005
3. Qorayev S. "Toponomika" Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent-2006
4. Toʻra Nafasov va Vazira Nafasova "Oʻzbek tili toponimlarining oʻquv izohli lugʻati" Toshkent "Yangi nashr avlodi" 2007.
5. Qorayev S. Oʻzbek toponimlari, 1970
6. Sh.Rahmatullayeva."Toponimlar lugʻati"1978.